

Варш.“ Король фелетону з християнської „Мислі Народ.“ (ч. 37) з приводу самогубства Хвильового і інших апокаліптичних процесів на теренах сучасної України пише дослівно:

Тепер-то вже всі чотири держави, що сусідують з собою... — цілком справедливо будуть згідно і чуйно пильнувати, щоби українцям роги не хутко відросли.

Крім цього християнського уривку маємо ще й західно-європейський. *De mortibus aut bene aut nihil*. Та й саме прізвище убійника (Шварцбарт) мусілоб відповідно настроїти якраз цього — першого з посеред літературних антисемітів! Але в тімже фелетоні читаємо, що кілька літ тому хотіли відграбувати („одіурувач“) від Росії Україну... витягаючи з шинку того бідака Петлюру і посвячуючи п'яничку на гетьмана...

Цей стиль, тон і нарешті „історіозофія“ — хай в душі признає це сам християнський і західно-європейський король фелетону! — мають в собі християнськості і західноєвропейськості, мабуть, ще менше аніж анкета „Вядомосці Літерацкіх“.

Юрій Лука

Розмова з минулим

I.

Historia est magistra vitae — заспокоююче звучить ця латинська приказка. Можна собі легко уявити: добродушна муза Кліо звертається із словами насиченими мудрістю до життя народу повного несподіванок. Це є вказівки, як поступати в сучасному житті, як уникати помилок на будуче. Ця ідеальна історія Римлян не малаб мати в собі жадних суперечностей, в кожному разі не повинна мати в собі суперечних правд. Історик, той ніби ідеальний історик, має зречися всіх людських пристрастей і зимним поглядом заглядати в минуле. Бож він є учителем життя, стоїть над життям...

Дійсно є історичні факти, щодо котрих всі історики будуть в згоді, чи то дата Жовтих Вод, чи битви під Полтавою, чи смерті Шевченка або іншого Карла Великого. Інша річ, вибір фактів і документів, оборона одного, замовчання другого. В тім висловлюється „людськість“ письменника, його симпатій чи антипатій. Оповідують ті, що знали Костомарова, що він трясся зі злости, коли в його присутності хтось тільки вимовив слово: гетьман Мазепа. „Зрадник, зрадник!“ — цідив він крізь затиснені зуби.

В мурашнику істориків постійно йде робота перебудови того, що зробили попередники. Недавно з'явилася книжка

Г. Гундольфа „Цезар. Легенда і історія“. В цій книжці автор на підставі фактів розвиває легенду про Цезаря як залізну людину з надлюдською авреолею сили. Показує його нам таким, яким він був: паничком, примхливим, слабовитим, повним нехоті до кляси, з котрої вийшов, а навіть до самого Риму. Ще менш у прихильному світлі показані інші тодішні полководці, як напр. Антоній, котрий підчас найжорстокішої битви римського десанту з ворожою фльою покидає свою фльою на саму згадку про коханку і протягом трьох тижнів ніхто не знає про місце його перебування. Ще в цьому році Францію цікавило питання про приналежність Наполеона до... французької нації. В супереч канонізованій доктрині наполеоніста Ф. Массона, кількох істориків, між ними і Ленотр, поставили питання руба: чи Наполеон взагалі був „наш“, діяв на користь Франції, чи був авантурничим італійцем, корсиканцем, що його інтереси Франції мало обходили. Ба, навіть поляки, що дуже обережно „відбронзовують“ своїх національних героїв, устами доцента Скалковського висловили сумнів щодо багатьох, між іншим і стратегічних здібностей свого Тадея Костюшка. Після опису Скалковського Костюшка радше треба було зблизити до знайомої нам постаті Керенського.

Не лиш характер історичних постатей змінється від освітлення. Характер цілих епох залежний є від ласки чи неласки інтелекту історика. Книжка Данієля Морне (Mornet): „Інтелектуальні джерела французької революції“, 1933, збиває тези загально прийняті в французькій історіографії. Ідеї революції 1789 р. не були ані витвором ексцентричної групи, що стояла поза краєм і його інтересами (теза А. Кошена), ані не були так абстрактні і революційні, тоб-то не звязані з еволюцією, як то твердив Г. Тен (H. Taine). В глибині кожного постуляту тодішнього громадянства лежали практичні інтереси станів Франції. Колиб не неуступчивість королівського уряду і побічні чинники: голод, зубожіння, не дійшлоб до більших заворушень по скликанні Генеральних Станів. Історики віддавна, кожний інакше, задивлялися на цю трагічну епоху, часом навіть в спосіб небезпечно категоричний. Зnanoю є анегдотка про відвідини помешкання історика Леба (Lebas) одною панею, що мала виразні погляди на французьку революцію. Ввійшовши до передпокою, вона зауважила на стінах портрети Робеспєра, Кутона, Сен-Жіста і скрикнула: „Якто, ви переховуєте тут у себе обличчя цих потворів?“ — „Не кажіть ні слова, — відповіло їй друге уосіблення історичної теорії, — таж то були святі!“

Стільки є теорій-поглядів на французьку революцію. скільки є в Франції видатніших істориків. „Кожний історик цієї трагічної епохи простягає до нас якусь ним вибрану відрубану голову, котра припала йому до вподоби“. (Valery). Або, як каже Моруа (Maurois), „історики французької ре-

волюції згоджуються зі собою саме так, як Дантон годився з Робеспером, хоч і з менш суворими консеквенціями, бо на щастя гільотина не є в розпорядженні істориків“.

В житті народів історія може усправедливити все, що трапляється в даній хвилі. Історія має в собі все, що діється в сучасному: на кожну велику жертву в сучасності, як і на кожний вибрик і гвалт, можна знайти в минулому відповідну подію, і тим самим той гвалт чи жертву заaproбувати.

Несумлінним булоб думати, що історія може чогось навчити і інструувати, вказувати як поступати на будуче. „Ще менш сумлінним булоб узнавати, що історія, в який небудь спосіб може передбачити майбутнє“, — каже новітній Декарт, Поль Валері. „Історія, як кажуть нам старі досвідчені люди, є базконечним, сталим розпочинанням“.

„Історія не є наукою, це мистецтво. Її місце дійсно серед муз мистецтва. Вона є дуже приємна, але даймо їй відповідне місце“.

„Історія є найнебезпечнішим з усіх витворів хемії мозку. Прикмети цього витвору є добре знані: це історія робить людей мрійними, упоює, підсовує їм фалшиві спогади. Це історія допроваджує людей до пересадки відрухів, ятрить давні рани, непокоїть їх у спокою, допроваджує їх до горячки великості або переслідування. Це історія, врешті, робить народи згіркнулими, нетолерантними і самохвальними“. (Valery, „La crise de l'Esprit“).

Як бачимо, Валері, відмовивши історії назви стислої науки, не хоче тим самим перекреслити великого значіння історії для нації і одиниці. Навпаки. Валері твердить, що колиб Наполеон не був опанований легендою Цезаря, він напевно не стремівби до того, щоб оголосити себе імператором. І тут знаходимо вузьку кладку, що сполучує думки Валері про історію з думками про неї Моруа, другого з великої трійки сучасних французьких інтелектуалістів: Жід, Валері, Моруа.

„Само речення про Наполеона є розкішне, — відповідає на це Валері Моруа („Une heure avec A. Maugois“ — Fr. Leferre), — але колиб Наполеон знав ліпше історію, то чи він пробувавби зближувати такі дві відмінні людські долі, як його власна й Цезарівська? Коли пересічна людина говорить, що історія щоденно розпочинається на ново, а Валері твердить, що вона ніколи наново не розпочинається, то обидва твердження не є так дуже протирічні. Те, що не розпочинається на ново, це подробиці подій. Однак існують загальні явища, майже тотожні, хоч і в дуже неподібних періодах історії.“

Цілком слушно вказує Моруа блискучому скептикови на те, що хоч історія є мітольогією до певної міри, однак вона так тісно звязана з сучасним життям народів, що тим са-

мим має в собі оправдання. Оправдання це полягає не на якійсь абстрактній, учительській ролі, не лише на потребах сучасності. Сучасність вибирає собі з історії те, що її зміцнює. *Vita est magistra historiae*. Життя надає прикладам історії конечність і силу сугестії. „Історичні забобони існують, існують звичаї. Спогади народу не є тільки спогадами, то є реальна очевидність. Коли ви не будете хотіти пізнавати цього всього з історії, ви віднайдете це все, хочби і всупереч своїм бажанням, у підсвідомості мас“ (ibid).

Моруа не скаржить на безсилість історії у вгадуванні найближчої будуччини. „Чи ви думаєте, — питається він, — що навіть найбільш геніяльний розум мігби свого часу передбачити, яке суспільство повстане з контакту старого Риму й Варварії? Чи гадаєте, що в часах Фронди політики ясно уявляли собі всю всевладність Людвика XIV?... Ні, людський розум ніколи не надавався до передбачення на дальшу віддаль, особливо в скомплікованих обставинах. Тому і з нашої теперішньої кризи не можу витягати висновків про упадок людського духа“.

Коли Валері каже про пливкість, фантастичність і тисячелітність історичної теорії, то Моруа не негує того всього, лише зі свого боку вказує на потребу її, хоч і в такому вигляді, до формування людського духа.

Historia est spes vitae. Вона сполучує в собі і підсвідомі пориви, і мрії, і свідоме бажання унормувати, устатбувати себе, своє „я“ на протязі віків. Стати вічною або мати хоч тїнь вічності. Через історію хоче нація. Здоровий нарід шукає в історії опертя для сучасного життя.

З виміни думок двох видатних французьких письменників ми пізнали новітні погляди на саме значіння історії як науки. Ціказо глянути, в якому напрямі йде на Заході заінтересування історичного белетристикою.

II.

По війні в західних країнах сигналізують надзвичайне збільшення зацікавлення до історичних праць і до історії взагалі. Зацікавлення історичною літературою було й перед війною, але мало інший характер. Були в моді мельодраматичні легенди в стилі Вальтер Скотта з додатком більшої чи меншої порції авантурничої фабулістики. Засади їх будови мало ріжнилися одні від других; рецепта їх пригадувала рецепту, за якою писали Старицькі свій роман з часів Хмельниччини „Перед бурею“.

— Ти, доню, — казав Старицький до своєї доньки, — пиши сьгодні любовну сцену, та кінчай швидше, бо я вже маю дуже добру баталію до описання.

Дієві особи історичних повістей були вбрані і вишколені авторами відповідно до приписів, усталених письмен-

никами старшими, як Вальтер Скотт, Дюма, Ол. Толстой, Крашевський чи інший Мордовець. Виглядало це трохи як у театрі, або на котромусь т. зв. історичних образів, як „Баторій під Псковом“, „Візд Хмельницького до Київа“ або „Смерть Сусаніна в лісі“. Здавалося, що ті персонажі по перечитанні читачам їхньої книжки, кажуть: „Слава Богу“, обтирають від гріму спітнілі підчас акції лица, скидають каптани, тоги, туніки чи жупани, вбирають маринарки і йдуть собі десь на спацір, щоб пізніше повернутися в якімсь іншим романі. Певне, що були й виїмки, такі, як „Берестечко“ Ходкевича, „Попіл“ Жеромського, „Заїзд під гусячою лапкою“ Франса... Однак зацікавлення наших сучасних звернулося не в бік того роду романів, а в бік передусім життєписів і монографій.

Читачі, як доносять літературні журнали Англії й Франції, мають виразну нехоть до якогобудь підмалювання, мельодраматизування чи іншого упрощування минулого, як давнього так і недавнього. Мають нехоть навіть до втискування в авторську фабулістику життя минулих століть. Детективна й авантурнича белетристика досить заслокоює їх потяг до фабулістики. В Англії в цім році, як обчислює „Literary Digest“, навіть взагалі з усіх літературних творів було видано найбільш історичних монографій, життєписів і спогадів. Читачі стратили охоту до т. зв. офіціалізованої історії, до знаних схем, не знаходячи в них вартости. З другого боку, їх не тішить жадна чутлива легенда, смішить сентиментальність. Дійсність має смак іще яскравіший ніж фантастика. Те, що діялось у р.р. 1914—18, перевищує всі легенди. Повага державної традиції й історичної місії викликала подив у спокійнім передвоєннім населенні. Потім, коли мільйони європейців з рушницею в руці виконували свою історичну місію, це все сталося чимсь буденним. Таж ніколи в Європі окремі люди не знали так докладно (завдяки власній участі й демократичній розповсюдженості преси), як „робиться історію“. Ба, кожний день приносить вістки про зміни просто катаклізові, про війни без оповіщення війни, про революційні уряди, що борються з консервативним населенням, про лагідну владу королів і тиранство соціалістів, про відновлення кріпаччини і стабілізацію невільництва. Сучасний читач шукає якоїсь опори для своєї уваги і запоруки правдивости, чогось незмінного в вирі подій, і знаходить його в тім, що від тисячеліть зостає тим самим, — в одиниці людській, її пристрастях, змаганнях і конфліктах. З одиниці повстають усі теорії, схеми і трактати. В минулому сучасний читач найохотніше шукає власне одиниць. Життя одиниць, що творили історію, видаються йому достовірнішими від усього історичного паперу, найріжніших договорів, пактів і конгресів. Жадібним вухом вловлює читач все, що торкається історичних постатей.

Сучасник хоче від історії багато: очевидності, можливості діткнення навіть приватного життя, навіть анекдоти. Пристосування минулого до примітивної фабулістики навіть а la Конан Дойль („Михель Клерк“) є нині не до знесення. Найлегшою до прийняття фабулістикою є життя одиниці, і то передусім історичної.

Непослідовності, жорстокість умовин, розбіжність між теорією й практикою, ідеалами й виконанням, були так великі в останніх десятиліттях Європи, що європесць може цілком натурально (за посередництвом автора) переживати життя такого Стенлі, Васко ді Гами чи Тамерляна. Він не боїться довідатись того, що Імперія Англійська, як зрештою давніші Португальська, Російська чи Голяндська, повстали в значній мірі заходами і завдяки енергії певного числа розбійників, морських чи суходолових. Родс (Rhodes) у південній Африці, Єрмак у Сибірі йому близькі. Бож він знає добре, що й колишній полковник Лявранс, оце ще недавно засновував великоарабську державу, що мала бути англійським мостом між англійською Індією й англійським Єгиптом.

Тому, що читач крім педантерійної стислості дат вимагає дуже багато людської психології, історичні монографії, так популярні тепер в Англії, мають характер радше белетристичний. Читач хоче субтельної, повної інтуїції, реставрації особистості. Найвидатніші письменники працюють над *vi es go ma n s e e s*. Ця своєрідна галузь літератури поширилась у цілій Європі, не обминула навіть України („Життя О. Куліша“).

Коли читаєте Стречія (Strachey) „Видатних Вікторіянців“ чи „Королеву Вікторію“, маєте вражіння, що писав це передусім великий знавець людської душі. Перед нами встає королева Вікторія не як символ, абстракція, а як жива, амбітна, нераз комічна в своїй війні з міністрами чи чоловіком людина. Героїзм чи патос вікторіянців, її співробітників, є невимушені, несподівані і часто межують зі звичайною анекдотом. І тут підходимо до другої засадничої риси історичної літератури після війни: анекдотизму оповіді. Ляпідарність вислову є зрозуміла кожному. Це блискавичне схрещення подій і волі індивідуальності, нераз гумору або жорстокости блискає, освітлюючи раптом цілу ситуацію; ці історичні анекдоти були знані давно, але ніколи так не домінували в описах, як тепер. В анекдоті є щось так живого і безпретенціонального, що це дає запоруку якби її достовірності, життєвості. Хто знає, може більше, як сотки тодішніх трактатів, що нераз були тільки висловом людської пихи і зарозумілості. В анекдотах цих пульсує кров, і це робить їх завжди свіжими. На самохвальство військових архітектів, що будували першорядну фортецю Кодак проти Запорожців, відповів сотник козацький Хмель словами: „Що

людськими руками збудовано, то людськимим і зруйновано бути може". Є в цій анегдоті більше до характеристики гетьмана Богдана, як не в однім довгим солодкавим романі.

Цікавим явищем повоєнним є не лиш розцвіт історичних життєписів і монографій, але й значне поширення нового роду, що стоїть уже на границі журналістики й правдивої літератури. Є то репортаж. Поль Моран, Егон Кіш, Кнікебукер і багато інших здобули собі славу на цім терені. В репортажах цих найцікавішим є бажання дати переріз цілого краю, міста чи місцевости з його духом, сподіванками, здобутками матеріяльними і сучасним настроєм. В цих репортажах висловлюється той гін до річєвости, очевидности і нехить до штучности, які вже дали свій вислів у популярности історичних монографій. Не диво, що ми знаходимо сполучення цих двох родів творчости. Письменник досліджує країну, віддалену від нас, скажім, на двіста—триста літ, так як у репортажі віддалену на кількасот миль. До такого роду історичних репортажів, де дуже часто письменник послуговується старими піснями, нотатками звичасними, уривками щоденників чи листів, належить багато сучасних романсованих життєписів або й просто історичних романів, як романи P. Reboux, Marteau, Neumann'a. Це є просто подорожі—їх можна назвати подорожами в минуле. Вони є так само незимушені й тим самим живі для сучасного читача, як і історичні життєписні монографії. Опис розвою якогось історичного катаклізму не має в собі штучности і може бути прийнятий нашим поколінням. Він нікого не ошукує, якби жорстокий і не був, бо в наші часи, котрі можна порівнати лише до часів переломових: чи то Хрестових походів, чи упадку поганства, почуття історизму є обнажені до кости у кожного інтелектуаліста європейця.

Цю своєрідну настороженість сучасного західного суспільства відбиває й його сприймання історії: бере воно з історії тільки те, що може тепер придатися. Академік Валері, що так гостро zdeградував історію з титулу учительки життя, у своїм творі „La politique de l'Esprit“ так характеризує сучасний стан західно-європейського інтелекту:

„Треба заховати в наших душах і в наших серцях по-тяг до ясности й виразности власного інтелекту, почуття великости, ризика й перемін“.

Історична белетристика Заходу зміцнює сили суспільства в наші переломові часи, помагає орієнтуватись на сучасних роздоріжжях думки.

Якже є з українською історичною белетристикою?

III.

Оповідав мені один з колишніх мешканців Батурина*) про те, як він у дитинстві, бавлючись з іншими гімназиста-

*) Д-р Василь Білецький.

ми, знайшов десь у руїнах олійний портрет гетьмана Мазепа і портрет П. Орлика. Не розуміючи великої ваги своєї знахідки, повісив їх у себе над ліжком. Не минуло й двох днів, як прийшла до нього поліція і нагримавши забрала обидва портрети. Знаємо, що досі знайдено лиш один імовірний портрет Мазепа у шведській історичній галерії. Всі інші, між ними й мого знайомого, впали жертвою тісної співпраці російської поліції з російськими істориками. Зрештою, й поза цією співпрацею існувала від часів Карамзина чиста змова істориків: систематичне відкидання всього, що яскравіше виявляє українську політичну і культурну індивідуальність і висування всього, що хоч трохи йде на руку нівеляційним впливам Москви.

Не відіграло це більшої ролі в XVIII-м і на початках XIX-го століття. Занадто сильні були історичні національно-державні традиції у нашого, особливо лівобережного, панства. Ще в 1841 р. мандрівець з Німеччини учений Коль (Kohl) оповідає про сильні сепаратистичні тенденції, „Ukrainischer Schlösser“, як про річ цілком натуральну на Лівобережжі, і про потужну національну традицію навіть серед українського простолюддя. Треба думати, що й зрада Гоголя була тоді з неменшою очевидністю узнана за зраду, як тепер якого небудь Сюсюри чи інших співців зоряних комун. В кожному разі, Шевченко в великій мірі завдячує свої патріотичні тенденції старим шляхецьким українським родам і витворові їхньої історіософії, „Історії Русів“.

Пізніші соціальні обставини в українському суспільстві створили ґрунт мало відпорний супроти змови російських істориків. Досить згадати прізвища Костомарова, Драгоманова... Стремління створити з національно-державного минулого України порожнечу їм частинно вдалося. Пробудження національно-державної свідомости (початок XX. ст.) дещо змінило в цьому, як гостра критика Грушівського теорії єдності Русей. Але те, що дала російська історіографія, російська школа, пропаганда й державне виховання російське, натаврувало міцно не один історичний твір українців.

Страшенною порожнечою віє від не одного з наших історичних романів. Дійсно хочеться, як це зробив один з героїв того роману: вхопитися за голову й скрикнути: „Ех, ти, доле моя гетьманська!“, або щось у тому роді. Ці всі постаті гетьманів, князів та козаків, що виходять і деклямують у наших більш чи менш вальтер-скотівських романах, варті якнайдокладніших митних оглядин. Піднісши жупан не одного січовика, знайдемо печатку „Made in Petersburg“. Взявши за ковчир другого, знайдемо напис „Made in Warsaw“, „Copyright by Sienkiewicz“, чи іншого популяризатора незабутнього Паска. Часом на гетьманському престолі сидить звичайний бухгалтер, член якоїсь миролю-

бивої партії з Центральної Ради, а ролю військ Петра І. виконують переодягнені денікінці.

Річ не в наслідуванні Вальтер Скотта чи інших передвоєнних Данілевських. Цей рід роману залишиться в нас, як частина нашої літератури й після війни, як залишилися народні пєси Кропивницького, Грінченка. Справа в тім, що не почувається за ними нація як історичної особи. Не почувається в них тої радості й гордості при дотику з минулим, якою тремтить кожна сторінка „Історії Русів“. На тій історії, здається, увалася так потрібна нам історіософія України. Бож примітивний Аркас чи катальоговий Грушівський не дадуть українцеві такого відчуття історії, яке мають хочби наші сусіди. Бо все, що підтримує національного духа, кожна дрібничка, що утравляє національне лице і гордість нестерельності нації, все зробили вони для своїх народів.

Сильніший з тих народів створив собі навіть дві паралельні історії: назв'їм їх революційна і царська. Слабший зі свого минулого створив у минулому столітті прегарну систему, котра мала служити виключно до збереження національного „я“ і ушляхотнювання національних інстинктів. Про неї говорить Бой-Желенський: „Правда в нашій історії завжди була несвоечасним гостем. Ми хотіли від історії чого хочете, тільки не цього: вона мала бути запорукою об'єднання, скарбницею, схованкою реліквій, усім, лиш не мала бути правдою“.

Боронь Боже не можна було назвати цю історію неправдою. Бо, як про її методи оповідав Боеві один „визначний учений“, „ціла наша наука історії“ не фальшує факти, лише їх тенденційно вибирає, говорить про одне, а затаєє друге, а „через те цілий образ є завжди фальшивий“.

В тій науці є дуже виразні і небезпечні для єретиків канони. Історикові єретикові на підставі цих канонів завжди потраплять замкнуті дороги і до наукової кар'єри, і до наукової праці: „...можливість праці, що її відразу цех істориків потрапить відтяти кожному, хто виламається зпід дисципліни „правди достосованої“. (Boy-Żeleński — „Duch Adama i skandal“, „Wiad. Lit.“ Nr. 40 з 1932 р.).

Бой зазначає також, що серед його земляків-членів змови істориків можна зауважити стремління вийти з „зачарованого кола“. Можливо, що історики, про яких говорить Бой, достосуються до зміненої ситуації свого народу і змінять дещо в своїх канонах. Нема ніякої підстави думати, що вони змінять їх у відношенні до свого східно-південного сусіда. Змова істориків, і одних і других, висить над нашою душею. І тепер надійшов час до розкриття тої змови, до зміцнення нашої національної індивідуальності

в минулому — час спростування. Треба відшукати те, що перед нами сховано.

Маємо на чім опертися, маємо ту *vita*, ту сучасність, котра може бути дороговказом історії, якби тою мірою до утвердження національної *spes* у століттях. Маємо роки 1917—20. Від цієї сучасности можемо починати собі будувати історію. Лише українці, котрі пережили епоху бурі, можуть зрозуміти і відчутти свою національно-державну традицію, котра ціла була бурею. Теперішні настрої серед українського суспільства тільки сприятимуть праці історика.

Інша річ, що праця українського історика не є легка. Кожну національно-державну дрібницю історик сусід замовчував і замовчує. Дістатись до архівів, до праджерел в часах зубожіння нашого суспільства є нелегким завданням. З другого боку, не один з таких архівів, особливо приватний, буде для нього замкнений. Оскільки Франція, Англія чи Італія на своїх землях має зібране все цікавіше, що торкається їх минулого, остільки наші пам'ятки є розгромлені порозвожені по всіх кінцях Європи. Треба рахуватися з тим, що багато цінних для нас памяток умисне знищено ворожою для нас рукою, як пам'ятки по гетьманах Мазепі й Хмельницьким (портрети, монети, тощо), Треба буде мати нераз геній Ківіє (Cuvier), котрий з малої кісточки вимерлої істоти міг відреставрувати її цілу.

Дуже можливо, що історіографів випередить у нас історична белетристика. І тут на підставі повищого треба поставити до неї кілька застережень. Нехай бере підстави до своєї праці безпосередньо з активів і з пергаментів, листувань, одним словом зі слів тодішніх українців і їх сучасників. Щоденники (напр. Марковича) звідомлення чужинних шпигунів з України (Кунаков і інші), еписи подорожей по Україні й її сусідах (Ельшлегель, Боплян, Коль), козацькі літописи, міські книги, архіви (напр. Полуботка), листування (напр. гетьмана Апостола з жінкою) — при відповідній підготовці до цього матеріяли ці можуть дати дуже багато. Бо неможна цілковито довіряти навіть своїм: Лазаревський, Петрів, Яворницький, Грушівський, ті дуже часто опускали у своїх працях те, що мало характер національно-державний, як подробицю нічого не варту з погляду радикала, соціяліста чи просто російського льяоляліста. Інтуїція, загострена почуттям української сучасности, зможе відкрити не один скарб у забутих чи занедбаних свідоцтвах давнини. Інтуїція знайде звена розсипаного ланцюга. Один з молодих наших письменників оповідав мені, яке вражіння зробило на нього прочитання в „Київській Старині“ звіту якогось московського монастиря про напад на монастир (на початку XVII. в.) війська гетьмана Конашевича. Монахи відбили напад Запоріжців і в суміш із вдячними молитвами

до Матері Божої, оповідали про те, що то за страшний і могутний чужинецький нарід прийшов іздалека і нападав на їх монастир. Прочитання цього декларативного в своїй отвертості документу знищило в його психології ще перед пізнанням теорії Грушівського всяку думку про можливість „єдності Русей“.

Письменник може приступати до історичної теми, так само як і до географічного репортажу, тільки по глибоким перестудіюванню обставин економічних, соціальних, перспектив розвою промислу й торгівлі, географічних умовин, а навіть фльори і фавни. Дуже важним є, щоб національно-державне життя України, як воно й було в дійсності, трактувати в повязанні з життям великих народів Заходу, беручи звідти неодну аналогію для пояснення того чи іншого феномену з нашої історії. Без пізнання ланцюга, що починався від Кромвеля, йшов через Швецію, Хмельницького й кінчився на Ракочім, нема пізнання Хмельниччини.

Найвідповіднішою формою сучасного історично-літературного твору бувби життєписний роман, роман-репортаж, остаточно навіть роман подорожей і пригод, сліди якого знаходимо в романі Наріжного зперед сто літ („Бурсак“). Батьками його на Заході були романські народи. Він зродився на дорогах прочан і лицарів, що шукають пригод, див, потвор і героїчності. Така літературна форма не має в собі ніякої штучности: загальна ідея об'єднує його, але в суті речі він є повязанням оповідань. Дефетистичні, хоч і репортажні романи, як „Ярошенко“ Маковея є не до прийяття. Як клямрю до замкнення всіх відомостей, що подає історичний роман-репортаж, має бути близький нам характер героя. Близький для нас темпераментом і ролею, в чужім (у часі) оточенні він висловлює нас, націю, вільного українця.

Такий історичний роман бувби свого рода подорожжю для відбиття Україні місця в минулому, як це зробили історичні письменники всіх великих народів. Пригадаймо собі, що „les chansons de geste“ — найстарші французькі романи — були співані чи рецитовані лицарям для покріплення їхньої мужности. Організація імпондерабільй є завданням великої ваги.

—о—

з М. Рильського („Чумаки“)

Звичайно, вовкулаки — це химери,
Відьми — брехня. Не вірю й я в брехні,
Колумби давніх і нудних Америк,
Апостоли науки запальні.

Але в її прозоро-тьмяні сфери
Брехня — щабель, і віриться мені,
Що з неї вирости усі системи:
„Митольогема — мати фільософема“.